

Edukacja do dobroczynności jako podstawa kształcenia człowieka w dobie kryzysów i zmian. Zastosowanie koncepcji retrotopii Zygmunta Baumana

Education for charity as the basis
of human learning in times of crises and changes.
Application Zygmunt Bauman's conception of rethrotopy

Abstrakt: W niniejszym opracowaniu ukazano wizję działań pedagogicznych służących przygotowaniu człowieka do dobroczynności zawartej w zachowaniu altruistycznym, w którym – jak pisał Kunowski S. (1997, s. 165): „do o głosu dochodzi tu pełnia rozwiniętej duchowości ludzkiej, dzięki czemu rozumność staje się mądrością w szukaniu prawdy i dobra, zdolność do wartościowania stwarza miłość najwyższego ideału Prawdy, Dobra i Piękną; równocześnie wolność wybierania dobrej drogi kształtuje plan życiowy z pełną odpowiedzialnością za swe postępowanie i za innych ludzi, porywy zaś i intuicje twórcze wyłaniają syntezę światopoglądową, a nastawienie otwarte na głębię metafizyczną doprowadza wreszcie do ujęcia źródeł bytu, czyli Absolutu i do dania osobistej odpowiedzialności na te stwierdzenia w postaci przekonań religijno-moralnych, rozwiązanych teistycznie lub przez negację - ateistycznie”. Jako taka jest określonym systemem dydaktyczno-wychowawczej i socjalizacyjnej działalności rodziny, szkoły, środków masowego przekazu, organizacji społecznych i stowarzyszeń służących upowszechnianiu idei, wartości, wiedzy, umiejętności istotnych dla zachowania życia, zdrowia, szczęścia, rozwoju człowieka i środowiska jego życia. Jest długotrwałym procesem oddziaływań edukacyjnych ukierunkowanych na budzenie wrażliwości wobec cierpienia w jego nieprzeliczonych emanacjach. Jest odpowiedzią na wyzwania doby ponowoczesności z jej apoteozą indywidualizmu w jego skrajnej narcystycznej wersji, z technicyzacją i atrofią więzi i postępująca alienacją. Jest wyrazem troski o elementarne wartości i o kształtowanie nowej kultury integracji. Jest wskazywaniem drogi zmiany relacji międzyludzkich. Wiąże się z przygotowaniem człowieka do życia w społeczeństwie

z pożytkiem dla siebie i dla innych. Zamienne określenia brzmią edukacja do filantropii, edukacja do altruizmu.

Słowa kluczowe: *edukacja, dobroczynność, retrotopia*

Abstract: This study presents a vision of pedagogical activities aimed at preparing a man for charity contained in altruistic behavior. Thanks to the development of this form of action, the whole person is harmoniously shaped. As such, it is a specific system of didactic-educational and socializing activities of the family, school, mass media, social organizations and associations serving the dissemination of ideas, values, knowledge, skills essential for the preservation of life, health, happiness, human development and the environment of his life. It is a long-term process of educational interactions aimed at awakening sensitivity to suffering in its immense emanations. It is a response to the challenges of the postmodern day with its apotheosis of individualism in its extreme narcissistic version, with the technicalization and atrophy of ties and progressive alienation. It is an expression of concern for elementary values and for shaping a new culture of integration. It is an indication of the way of changing interpersonal relations. It involves preparing a man to live in society for the benefit of himself and others. Interchangeable terms are education for philanthropy, education for altruism.

Keywords: *education, charity, rethrotopy*

Wstęp

Egzystencja współczesnego człowieka dokonuje się wśród dysonansów i zmian. Wiele z nich dotyczy relacji z innymi ludźmi. Raz owych innych ujmuje się jako swoiste, cenne – z uwagi na swoją odrębność – byty, innym razem ukazuje się ich jako zagrożenia (Bauman, 2011). Ich niebezpieczność, stymulowana przez media sączące porażające wizje odmieńców, indukuje wzrost niechęci wobec ludzi uznanych za zbędnych, czyli tych, dla których nie ma miejsca w społecznym domu. Do wzrostu niechęci do obcych przyczyniają się też narastające nierówności społeczne, indukujące kolejne konflikty, które z kolei rodzą nostalgiczną tęsknotę za przeszłością, przyjmując postać Baumanowskiej retrotopii z jej wspomnieniowymi rojeniami o dawnych, dobrych czasach (Bauman 2018). W dobie narastania konfliktu interesów, w sytuacji gdy widoczna jest nienawiść, gdy unaocznia się łacińska maksyma „homo domini lupus est”, znaczenia nabiera kształtowanie kompetencji społecznych, wyrażających się między innymi w godzeniu interesu własnego z dobrem innych ludzi.

W niniejszym opracowaniu ukazano wizję działań pedagogicznych służących przygotowaniu człowieka do dobroczynności zawartej w zachowaniu

altruistycznym, w którym, jak pisał S. Kunowski (1997, s. 165), „do głosu dochodzi tu pełnia rozwiniętej duchowości ludzkiej, dzięki czemu rozumność staje się mądrością w szukaniu prawdy i dobra, zdolność do wartościowania stwarza miłość najwyższego ideału Prawdy, Dobra i Piękną; równocześnie wolność wybierania dobrej drogi kształtuje plan życiowy z pełną odpowiedzialnością za swe postępowanie i za innych ludzi, porywy zaś i intuicje twórcze wyłaniają syntezę światopoglądową, a nastawienie otwarte na głębię metafizyczną doprowadza wreszcie do ujęcia źródeł bytu, czyli Absolutu i do dania osobistej odpowiedzi na te stwierdzenia w postaci przekonań religijno-moralnych, rozwiązanych teistycznie lub przez negację – ateistycznie”. Każdy, bez względu na swój światopogląd, wyznawaną religię czy realizowaną ideologię, znajdzie właściwy cel rozwoju w tej najwyższej sferze życia człowieka, treścią musi wypełnić go każdy dojrzały człowiek sam. Efektem rozwoju w tej sferze jest struktura, którą Kunowski (1997, s. 165) nazywa strukturą **światopoglądową**. „To wizja świata, w której człowiek dostrzega i odnajduje siebie jako element większej całości, rozumiana jako źródło kontemplacji siebie i świata w nieogarnionej ludzkim rozumem rzeczywistości”.

Pojęcie edukacji do dobroczynności

Edukacja do dobroczynności jest koniecznym elementem wykształcenia człowieka. Jako taka jest określonym systemem dydaktyczno-wychowawczej i socjalizacyjnej działalności rodziny, szkoły, środków masowego przekazu, organizacji społecznych i stowarzyszeń służących upowszechnianiu idei, wartości, wiedzy, umiejętności istotnych dla zachowania życia, zdrowia, szczęścia, rozwoju człowieka i środowiska jego życia. Jest długotrwałym procesem oddziaływań edukacyjnych ukierunkowanych na budzenie wrażliwości wobec cierpienia w jego nieprzeliczonych emanacjach. Jest odpowiedzią na wyzwania doby ponowoczesności z jej apoteozą indywidualizmu w jego skrajnej, narcystycznej wersji, z technicyzacją i atrofią więzi i postępującą alienacją. Jest wyrazem troski o elementarne wartości i o kształtowanie nowej kultury integracji. Jest wskazywaniem drogi zmiany relacji międzyludzkich. Wiąże się z przygotowaniem człowieka do życia w społeczeństwie z pożytkiem dla siebie i dla innych. Zamienne określenia brzmią: edukacja do filantropii, edukacja do altruizmu. Wprowadzanie terminu edukacja do dobroczynności wynikało z poszukiwania polskiego odpowiednika przedstawionych wyżej pojęć. Dobroczynność ma tu szerszy zasięg – oznacza działania wszystkich podmiotów

życia społecznego bez uwzględnienia ich orientacji światopoglądowej. Jest formą aktywnej postawy wobec problemów ludzi i innych organizmów żywych, jak też elementów środowiska i otoczenia. Oznacza czynienie dobra – wprowadzenie pozytywnej, optymistycznej wartości czynów i zachowań ludzkich, którymi zwykle jest: sprawiedliwość, pomoc, wierność, zaufanie, patriotyzm, przyjaźń, miłość. Innymi słowy, przez dobro rozumiemy szereg wartości moralnych, które wprowadza się we własne życie i życie innych.

Edukacja do dobroczynności zakłada rozwój wiedzy, emocji i kompetencji potrzebnych do bycia dobrym i dla czynienia dobra, ale i przeciwstawiania się złu w wielości jego oblicz, jakimi są przemoc, nędza, bezdomność, choroba.

Ustanowienie terminu edukacja do dobroczynności jest oczywiste, ponieważ oznacza on ogół procesów edukacyjnych obejmujących przekaz wiedzy, kształtowanie cech charakterologicznych i umiejętności przez instytucje formalne i nieformalne. Edukacja do dobroczynności oznacza ogół procesów społeczno-edukacyjnych, wychowawczych i socjalizacyjnych prowadzonych w rodzinie, przedszkolu, szkole, w organizacjach społecznych, a także w stowarzyszeniach, które zakładają kształtowanie świadomości czynienia dobra przez człowieka. Obejmuje poznawanie współczesnych problemów społecznych oraz celowe działanie na rzecz pogłębienia wiedzy i umiejętności działania na rzecz dobra człowieka i środowiska jego życia. Dotyczy przygotowania zwłaszcza młodego pokolenia do efektywnego świadczenia dobra. Łączy się z humanizmem i edukacją ku wartościom, jak też z twórczością, samorealizacją zaangażowaną w troskę o wszechstronny rozwój jednostki i przygotowanie do szczególnego wariantu udziału istoty ludzkiej w życiu zbiorowości – do kreatywnego konstruowania świata nowej kultury bycia razem, ukazując w tym względzie wartość alternatywnych stylów życia.

Zadania edukacji do dobroczynności

Wizja człowieka jako bytu samorealizującego się w twórczym działaniu prospołecznym wymaga nadania określonego kształtu edukacji. Jako istotne jej efekty traktujemy ukształtowanie orientacji prospołecznej. Płynące z niej korzyści wynikają z ujmowania jej samej jako celu i jako metody edukacji. W pierwszym przypadku chodzi o wyposażenie jednostki w wiadomości, umiejętności i nawyki dobroczynnego działania w życiu społecznym służące budowaniu nowej kultury integracji; w drugim – o stworzenie możliwości

realizacji działań prospołecznych. Kształtowanie kompetencji prospołecznego działania człowieka wiąże się z:

- koniecznością wyposażenia jednostki w wiedzę, umiejętności i właściwości niezbędne do samodzielnego działania prospołecznego. Jako takie obejmuje działania określane mianem przygotowania „do” działania prospołecznego, a także kształtowanie kompetencji wybierania optymalnej strategii udzielania pomocy lub znajdowania takich form działania, które wyrażają bunt przeciw istniejącym rozwiązaniom i stanowić mogą podstawy tworzenia nowych rozwiązań. Chodzi tu o postawę niezgody, gdy zastane propozycje są nieadekwatne, niewystarczające, niezadowolające;
- stworzeniem możliwości czerpania swoistych korzyści z działań pomocowych. Nie zakładamy dziś wyłącznie dawania, a raczej godzenie pomocności z rozwojem jednostki i jest to edukacja przez udział w dobroczynności – wynikająca z udziału w działaniach pomocowych, dokonująca się w pracy zawodowej, w życiu rodzinnym, w aktywności mającej miejsce w czasie wolnym;
- realizowaniem zadań związanych z kształtowaniem środowiska życia człowieka – jego otoczenia społecznego i fizycznego pozwalającego na samorealizację i twórczość prospołeczną.

Opisywany segment edukacji obejmuje kształtowanie pożądaných wychowawczo postaw jednostki wobec innych ludzi i samego siebie. Pomaga w rozumieniu otaczającego świata, przygotowaniu, zwłaszcza młodego pokolenia, do pełnego, bogatego życia wśród ludzi i innych istot żywych, opierającego się wyzwaniom ponowoczesności, a zwłaszcza konsumpcjonizmowi, narcyzmowi, relatywizmowi moralnemu i samotności. Ta właśnie domena działania powinna obejmować poczynania ukierunkowane dwojako – na młode pokolenie i jego najbliższe otoczenie.

Działania skierowane na jednostki mają wiązać się z umożliwianiem im samorealizacji dzięki pełnieniu ról społecznie wartościowych, wyrażających się w podejmowaniu działań pomocowych w środowiskach typowych dla osób w poszczególnych przedziałach wiekowych, odpowiadających zasadzie rozszerzania się kręgów społecznego bytowania w cyklu życia. W tym ujęciu chodzi o realizację zadania ponoszenia odpowiedzialności za byty oddane opiece i o empatię wobec wszelkich istot żywych, od fasolki, którą podlewam, po troskę o ludzi chorych, starych, ubogich. Zajmując się nimi – dostrzegając ich, współodczuwając ich dołę i niedołę, wyrażam szacunek dla człowieka. Przy-

znają prawa do zaspokajania nie tylko podstawowych potrzeb i stwarzania wszystkim równych szans.

Założenia powyższe stanowią wyzwania dla społeczeństwa i dla edukacji. Implikują z jednej strony analizowanie życia społecznego w perspektywie ujawniania niedostatków, krzywd, chorób, niepełnosprawności, nędzy – słowem problemów społecznych. Z drugiej strony wymagają przygotowania pedagogów do wprowadzania młodego pokolenia w świat ciemnych stron i nieszczęść bez sensacyjnego czy czułościowego epatowania okrucieństwem, bólem, nędzą. Wymagają zabiegów koncepcyjnych ukierunkowanych na konstruowanie programów nauczania z zastosowaniem odpowiednich metod i środków. Chodzi o to, by ukazywać domeny działania altruistycznego i jego efekty w postaci wyrównywania szans i tworzenie możliwości przekraczania rozwarstwień społecznych – słowem prezentować dobre praktyki w działaniu na rzecz jednostek zagrożonych dyskryminacją z powodu wieku, płci, niepełnosprawności, choroby, przynależności do grup o niskim statusie.

Praktyczne aplikacje edukacji do dobroczynności

Edukacja do dobroczynności wymaga posiadania przez człowieka szeregu kompetencji – zdolności sprawowania władzy nad sobą, pojmowania, myślenia, rozważania, dokonywania niezależnego wyboru i komunikowania go (Nęcki, 1996; Skarżyńska, 1982; Szczepański, 1974; Turowski, 1998; Wojciszke, 2002), zdolności samodzielnego wypracowywania strategii działania pomocowego. Predyspozycje, o których mowa, mogą być ograniczone na skutek wieku, niewiedzy, presji na indywidualizm. Ograniczenia, o których mowa, mogą mieć charakter czasowy lub stały; globalny lub sytuacyjny, jedno- lub wielozakresowy. Mogą ograniczać zdolności do rozumienia sytuacji, zdolności do podania racji i racjonalnego decydowania. Skutki owe mogą być pogłębiane przez cechy sytuacji życiowej, jak: przynależność do grupy o niskim statusie, ubóstwo, niski poziom wykształcenia – niechętni udzielaniu pomocy są starsi, niżej uposażeni, niżej wykształceni. Opisane zjawiska prowadzić mogą do nieujawnienia potencjałów prospołecznych jednostki. Aby zapobiegać opisanym niekorzystnym zjawiskom, podejmowane powinny być systemowe działania określane pojęciem edukacji do wartości, której istotnym składnikiem jest kształtowanie samorealizacji w działaniach związanych z pomocnością. Tak pojmowana edukacja powinna mieć charakter systemowy, profesjonalny, kompleksowy, ciągły, wczesny i w większym stopniu ma uwzględniać aspekty

promujące, aktywizujące i kreatywne. Jest to szeroko pojmowana edukacja do życia społecznego. Jej dopełnieniem jest kształtowanie ustosunkowań środowiska społecznego, tak by rozumiało potrzeby działań pomocowych. Edukacja ku dobroczynności ma odznaczać się spójnością widoczną między pracami różnych instytucji pomocowych. Ponadto powinna sprzyjać:

- kształtowaniu u osób zajmujących się udzielaniem pomocy i u ich opiekunów umiejętności dostrzegania pozytywnych stron nie tylko w osiągnięciu celów, ale już w trakcie ich realizacji – np. postawy doskonalenia się, aprobowania trudności i pojmowania ich jako zadań;
- rozwijaniu solidarności społecznej wyrażającej zrozumienie i wspomaganie wysiłków na rzecz wspomagania osób potrzebujących wsparcia;
- kształtowaniu orientacji prospołecznej u wszystkich osób – bez poczucia wstydu czy dumy. Poczynania takie pozwalają dostrzegać w szerszym zakresie kompetencje pomocowe poszczególnych osób – wiem, że nie zmienię całego świata, ale może jednak coś mogę zrobić, by był lepszy, mogę dorzucić swoje plastikowe zakrętki do zakupu wózka inwalidzkiego. Działania pomocowe uruchamiają zdolności transgresyjne, znamienne dla sytuacji pogranicza z jego polifonicznością i nieustannym stawaniem się. Sprzyjają uwalnianiu się od stereotypów, egoizmu;
- kształtowania podwójnej orientacji czasowej – chodzi o kompetencje potrzebne życiu tu i teraz oraz o właściwości potrzebne w bliższej lub dalszej przyszłości, idzie o korzystanie z tego, co już stworzono, i poszukiwanie nowych rozwiązań;
- indywidualizowania oddziaływań stosownie do – po pierwsze – jednostkowych usytuowań i preferencji i nasilenia potrzeb związanych z działaniem prospołecznym; po drugie – adekwatnie do indywidualnych potrzeb i sposobów myślenia. W pierwszym przypadku chodzi o dostrzeganie wśród podmiotów edukacji potrzeb i barier w świadczeniu pomocności. Ich niedocenywanie sprawia, iż widoczne stają się negatywne konsekwencje stereotypów, np. wykluczanie pewnych grup z działań pomocowych, które to skutki bywają już dziś eliminowane przez włączanie np. osób starszych do działań pomocowych w formie wolontariatu seniorów organizujących imprezy dobroczynne dla dzieci z rodzin ubogich;

- szanowaniu decyzji ludzi angażujących się w pomaganie i tych, którzy pomagać nie chcą. Są ludzie, którzy z powodu swoich orientacji i doświadczeń życiowych mogą ograniczać poczynania pomocowe. Jedną ich kategorię stanowią ci, którzy sami są w trudnej sytuacji. Ich orientację można uważać za wariant obronny (jako formę nienarazania się na odczuwanie mniejszej wartości). Są jednak osoby znajdujące w tychże działaniach swój szczęśliwy atraktor (Czapiński, 2001), co świadczyć to może o racjonalności wyborów podmiotu, która wyraża się w wybieraniu tego, co jest optymalne (Becker, 1990), choć z punktu widzenia oficjalnej ideologii indywidualistyczno-narcystycznej ponowoczesności (Marody, 2015) niekoniecznie najbardziej pożądane. Wybieranie działań pomocowych wyraża aprobatę człowieczeństwa. Jako takie nie może być obiektem potępienia;
- realizmu. Chodzi tu o postawę człowieka wobec siebie i innych ludzi, o właściwą samoocenę i ocenianie innych i zarazem stwarzanie życia znormalizowanego i satysfakcjonującego w sferze dostępnych realnie warunków i rozwiązań, a ponadto chodzi o liczenie się z sytuacją i aktualnymi warunkami życia w Polsce. Idzie o to, by troszcząc się o realizację zasad normalizacji, wyrównywania szans itd., nie narazić ludzi potrzebujących wsparcia na dyskryminację i nie stracić pewnych osiągnięć.

Edukacja dla dobroczynności obejmuje kształtowanie kompetencji formalnych i pozaformalnych rozwijanych intencjonalnie i nieintencjonalnie, pozwalających uzyskać wiadomości i umiejętności potrzebne obecnie i w przyszłości, w sytuacjach realnych i antycypowanych, w sytuacjach trudnych i takich, które nie zawierają zagrożeń, w warunkach współpracy z innymi ludźmi i wówczas, gdy człowiek musi działać sam. Chodzi o umiejętności funkcjonowania w różnych segmentach życia społecznego zgodnie z regułami etyki.

Edukacja do dobroczynności pojmowana jest tu jako sposób odchodzenia od zastanych, znanych sposobów działania – stworzonych dla istot typowych dla danego czasu, np. dla egoistów, indywidualistów zatopionych w rywalizacji i niszczeniu innych – słowem tych zorientowanych nekrofilnie. Jej podstawą jest emergencja – jako wytwarzanie nowych jakości dzięki zmianom w zastanych procedurach (Nobis, 1999). Tak pojmowana edukacja ku dobroczynności wiąże się z położeniem nacisku na aktywność i twórczość prospołeczną ludzi ogarniającą całość egzystencji – łączy się ze sztuką życia. Jest przeciwstawieniem się temu wszystkiemu, co jest przystosowaniem do

istniejących warunków, co wyraża się w przyjmowaniu poglądów już osiągniętych, w zachowaniu wyznaczonym raz na zawsze. Może być także sposobem uwalniania od życia społecznego w formie, która nie zadowala jednostki. Obejmuje zespół cech ukierunkowanych na wszechstronny rozwój i pełną samorealizację po to, by człowiek wobec wielości zachodzących w nim i na zewnątrz jego zmian nie stał bezradny - zwłaszcza wówczas, gdy zagrożone są najwyżej cennie przez niego wartości, jak: dobro, prawda, sprawiedliwość. Zadania nowej, zhumanizowanej, ale i pragmatycznie zorientowanej edukacji wiązałyby się zatem z poczynaniami mającymi u podstaw wielość i różnorodność zdarzeń, jakim człowiek podlega, a z których musi nauczyć wysnuwania konstruktywnych wniosków, nieraz w chwilach trudnych, bolesnych – mowa tu procesach asymilacji i adaptacji (Badura-Madej, 1998).

Po drugie byłyby edukacja przygotowaniem człowieka do nieuchronności istnienia problemów społecznych i przyjmowania wobec nich postawy aktywizacyjnej, ukierunkowanej na poszukiwanie konstruktywnych rozwiązań, bez nihilizmu i determinizmu społecznego lub biologicznego. Byłyby to edukacja do odpowiedzialności, umiejętności współdziałania, rozumowania, a także samodzielności i troski o indywidualny rozwój (uczyć się, aby być) – ujmowanej jako forma autoekspresji i twórczości, stanowiącej odzwierciedlenie woli samodzielnego nadawania kształtu swemu życiu przez decyzyjny podmiot wybierający, a także kompetencji korzystania z nowoczesnych technologii dla wykorzystania ich w celu wspomagania potrzebujących.

Szczegółowe zadania

Przedstawione wyżej ogólne predykatory edukacji do dobroczynności implikują formułowanie bardziej szczegółowych dyrektyw. Podstawą jest dokonywanie diagnozy umiejętności świadczenia pomocy przez jednostki i grupy. Czynności rozpoznawcze mają prowadzić do określenia wszelkich zdolności, których rozwijanie zwiększy możliwości twórczego, pełnego, kooperatywnego życia, albowiem, jak głosi Alison Davis, „każda ludzka istota jest na swój sposób utalentowana i inna, ale udziałem wszystkich jest to samo człowieczeństwo”. Z tego też powodu osoby zajmujące się edukacją i socjalizacją powinny:

- przyrzeć się korzyściom, jakie oni sami i ich wychowankowie mogą odnieść z podjęcia działań dobroczynnych, pamiętając, że i ta forma

aktywności może kiedyś dać dziecku szanse życia pełnego, godnego i twórczego;

- zachęcać wychowanków do odkrywania potrzeby działań pomocowych i rozwijania powiązanych z nimi zainteresowań. Każda pasja życiowa zwielokrotnia szanse jego sukcesu;
- mieć na uwadze fakt, iż czas dzieciństwa i młodości powinien będzie okresem twórczego poszukiwania własnej drogi życiowej – czasem na przekór tradycjom i schematom, w których zawarty może być skrajny egocentryzm i rasizm w różnych odcieniach pogardy;
- myśleć o przyszłości dziecka. Kiedyś będzie musiało radzić sobie samo. Edukacja ku dobroczynności może zwielokrotnić jego szanse na rynku pracy i w szeroko pojętym życiu społecznym;
- pamiętać, że dziecko w przyszłości będzie żyło wśród rówieśników - jak wszyscy inni ludzie. Dlatego należy dać mu szanse poznawania złożonego świata społecznych relacji. Edukacja ku dobroczynności pomoże znaleźć przyjaciół, stanowiących oparcie, gdy pojawi się zwątpienie w sens działania i życia;
- stwarzać możliwości rozwiązywania problemów. Wszyscy je miewamy. Ten ich nie ma, kto nic nie robi. Napotykanie trudności może być treningiem w rozwiązywaniu problemów własnych i świata;
- rozumnie wspierać działania prospołeczne wychowanka;
- uwierzyć w możliwości edukacji ku dobroczynności, być dumnymi z jej osiągnięć i cieszyć się z nim. Ono tego potrzebuje, pamiętając, że od nich dowiaduje się kim jest;
- zwracać się o pomoc do fundacji, stowarzyszeń;
- rozumnie korzystać ze wsparcia ze strony instytucji wiary – kontekst teoretyczny i zadania według personalistyczno-egzystencjalnej myśli chrześcijańskiej ks. Janusza Tarnowskiego;
- szacunek dla dziecka – Boskiego tchnienia – oznaczający miłość, odpowiedzialność i pracę.

Bibliografia

Andrzejuk A., *Etyka – problem dobra i zła*.

Badura-Madej W., *Podstawy interwencji kryzysowej*, Wyd. Śląsk, Katowice 1998.

Bauman Z., *44 listy ze świata płynnej rzeczywistości*, Wydawnictwo Literackie, Kraków 2011.

Bauman Z., *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, PWN, Warszawa 2000.

- Bauman Z., *Retrotopia. Jak rządzi nami przeszłość*, PWN, Warszawa 2018.
- Bauman Z., *Śmierć i nieśmiertelność. O wielości strategii życia*, Wydawnictwo Naukowe PAN, Warszawa 1998.
- Bauman Z., *Życie na przemiał*, PWN, Warszawa 2003.
- Beck U., *Spółczesność ryzyka. W drodze do innej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Becker G., *Ekonomiczna teoria zachowań ludzkich*, PWN, Warszawa 1997.
- Bergson H., *Dwa źródła moralności i religii*, Wyd. Znak, Kraków 1993.
- Boguszewski R., *Dobroczynność Polaków w czasach światowego kryzysu*, Fundacja Centrum Badania Opinii Społecznej, Warszawa 2012.
- Brzezinka W., *Wychowanie i pedagogika. Podręcznik akademicki. W dobie przemian kulturowych*, Kraków 2005.
- Castels M., *Spółczesność sieci*, PWN, Warszawa 2007.
- Chmurzyński J.A., *Etopsychiczne granice między zwierzętami a człowiekiem*, [w:] *Kontrowersje wokół początków człowieka*, G. Bugajak, J. Tomczyk (red.) Księgarnia św. Jacka, Katowice 2007.
- Cudowska A., *Kształtowanie twórczych orientacji życiowych w procesie edukacji*, Transhumana, Białystok 2004.
- Czapiński J., *Szczęście – złudzenie czy konieczność? Cebulowa teoria szczęścia w świetle nowych danych empirycznych*, [w:] *Złudzenia, które pozwalają żyć*, M. Kofta, T. Szustrowa (red.), Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2001.
- Domański H., *Hierarchie i bariery społeczne w latach dziewięćdziesiątych*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2000.
- Domański H., *Struktura społeczna*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Niepokoje polskie, H. Domański, A. Ostrowska, A. Rychard (red.), Wyd. IFiS PAN, Warszawa 2004,
- Dudkiewicz M., *Raport ECCO - Charytatywność Polaków 2010*, TNS OBOP 2010.
- Frankl V., *Nadać życiu sens*, „Życie i Myśl” 1977, nr 1.
- Giddens A., *New Rules of Sociological Method*, Hutchinson, London 1976.
- Foucault M., *Karać i nadzorować*, Wydawnictwo KR, Warszawa 2000.
- Gajda J., *Trwałe wartości jako podstawa edukacji europejskiej. Idea a realia*, [w:] *Edukacja wobec wyzwań XXI wieku*, I. Wojnar, J. Kubina (red.), Warszawa 1996.
- Giddens A., *Nowoczesność i tożsamość. „Ja” i społeczeństwo w epoce późnej nowoczesności*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2002.
- Heathertorn T., Kleck R., Hebl M., Hull J., *Społeczna psychologia piętna*, PWN, Warszawa 2008.

- Karyłowski J., *O dwóch typach altruizmu. Badania nad endo- i egzocentrycznymi źródłami podejmowania bezinteresownych działań na rzecz innych ludzi*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1982.
- Kunowski S., *Podstawy współczesnej pedagogiki*, Wydawnictwo Salezjańskie, Warszawa 1997.
- Lach-Rosocha J., *Problemy wychowania moralnego w duchu pedagogiki kultury*, [w:] *Pedagogika kultury – wychowanie do wyboru wartości*, B. Żurkowski (red.), Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2003.
- Lash S., Lash S., *Reflexive modernization*, Polity Press, Cambridge 1994.
- Lash S., Urry J., *The End of Organized Capitalism*, Polity Press, Cambridge 1987.
- Leś E., *Zarys historii dobroczynności i filantropii w Polsce*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2001.
- Łobocki M., *Wychowanie moralne w zarysie*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2002.
- Łobocki M., *Altruizm a wychowanie*, Wydawnictwo UMCS, Lublin 1998.
- Marcuse H., *Człowiek jednowymiarowy*, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 1991.
- Mariański J., *Kryzys moralny czy transformacja wartości? Studium socjologiczne*, Towarzystwo Naukowe KUL, Lublin 2001.
- Marody M., *Wymiary życia społecznego. Polska na przełomie XX i XXI wieku*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Marody M., *Technologie intelektu*, PWN, Warszawa 1987.
- Marody M.I., Giza-Poleszczuk A., *Przemiany więzi społecznych*, Wydawnictwo Naukowe Scholar, Warszawa 2004.
- Maslow A.H., *Motywacja i osobowość*, IW „PAX”, Warszawa 1990.
- Mika S., *Psychologia społeczna dla nauczycieli*, Wyd. Akademickie Żak, Warszawa 1996.
- Psychologia społeczna w relacji ja-inni*, S. Moscovici (red.), Wyd. Szkolne i Pedagogiczne, Warszawa 1998.
- Nęcka E., *Proces twórczy i jego ograniczenia*, Wyd. UJ, Kraków 1987.
- Nobis A., *Od emergencji do samoorganizacji. Zagadnienie nowości kultury*, Wyd. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 1999.
- Olek-Redlarska Z., *Rozumienie pojęć moralnych. Edukacja wczesnoszkolna*, Trans Humana, Białystok 2002.
- Ossowska M., *Motywy postępowania*, Książka i Wiedza, Warszawa 2002.
- Pinker S., *Tabula rasa. Spory o naturę ludzką*, Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2005.
- Poleszczuk J., *Ewolucyjna teoria interakcji społecznych*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2004.

- Popper C., *Spółeczeństwo otwarte i jego wrogowie*, PWN, Warszawa 1987.
- Rand A., *Cnota egoizmu*, Zysk i S-ka, Poznań 2000.
- Scheler M., *Resentyment a moralność*, Czytelnik, Warszawa 1997.
- Siciński A., *Style życia w miastach Polskich u progu kryzysu*, PWN, Warszawa 1988.
- Skarżyńska K., *Spostrzeganie ludzi*, PWN, Warszawa 1982.
- Strzałecki A., *Twórczość a style rozwiązywania problemów praktycznych. Ujęcie prakseologiczne*, Ossolineum, Wrocław 1989.
- Suchodolski B., *Kim jest człowiek?*, PWN, Warszawa 1985.
- Suchodolski B., *Świat człowieka a wychowanie*, PWN, Warszawa.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Szmit T., *Pedagogika twórczości*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 2014.
- Szewczyk K., *Wychować człowieka mądrego. Zarys etyki nauczycielskiej*, PWN, Warszawa 1998.
- Śliwak J., *Osobowość altruistyczna*, Wyd. KUL, Lublin 2001.
- Śliwerski B., *Pedagogika*, t. II, GWP, Gdańsk 2006.
- Tarkowska E., *Zrozumieć biednego*, IFiS PAN, Warszawa 1996.
- Wickler W., *Biologia dziesięciu przykazań*, Zysk i Ska, Poznań 2001.
- Wilkinson R., Pickett K., *Duch równości. Tam gdzie panuje równość, wszystkim żyje się lepiej*, Czarna Owca, Warszawa 2011.
- Wilson E.O., *O naturze ludzkiej*, PIW, Warszawa 1988.
- Wiśniewski C., *Wartości a wychowanie*, „Problemy Opiekuńczo-Wychowawcze” 1999, nr 3.
- Wojciszke B., *Człowiek wśród ludzi*, Wyd. Naukowe Scholar, Warszawa 2002.
- Wojnar I., *Sztuka jako podręcznik życia*, Nasza Księgarnia, Warszawa 1984.
- Żeber-Dzikowska I., *Potrzeby wychowawcze, socjalne i edukacyjne w rozwijaniu świadomości w zakresie kształtowania postaw prospołecznych uczniów*, „Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis, Studia Geographica” 2014, nr VI.
- Żurakowski B., *Literatura – Wartość – Dziecko*, Oficyna Wydawnicza Impuls, Kraków 1999.